

VI. DOĞUŞU ve YAYILIŞI

Milâdî 610 yılında vahye muhatap olan Hz. Muhammed, getirdiği yeni mesajın Mekke'deki dinî ve içtimai geleneği sarsıcı mahiyette oluşu sebebiyle önceleri gizli tebliğde bulundu ve üç yıl kadar sadece yakın çevresini dine davetle yetindi. Dördüncü yıldan itibaren belli bir sayıya ve güven duygusuna erişen ilk cemaat kendini belli eder etmez Mekke'deki müşriklerin şiddetli hücum ve işkencelerine mâruz kalınca Hz. Peygamber dileyen müslümanların Habeşistan'a hicret etmesine izin verdi (615, 616). Mekke'de kalan müslümanlar, müşriklerin baskı ve saldırılarının yanı sıra yaklaşık üç yıl (617-620) toplumdan tecrit edilmiş bir şekilde tam bir sosyoekonomik boykot ve kuşatma altında yaşadı. İslâm'ın Mekke'de tebliğine ve tutunmasına imkân görmeyen Resûl-i Ekrem, Medineliler'le yaptığı Birinci ve İkinci Akabe biatlarından sonra kendilerine himaye vaad eden Yesrib'e (Medine) hicret etmeleri için ashabına izin verdi. Daha sonra da kendisi Hz. Ebû Bekir'le birlikte Medine'ye hicret etti ve İslâm tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu (bk. HİCRET).

Medine'de oluşan yeni siyasî-hukukî yapı içinde bir taraftan sosyal, ekonomik ve askerî teşkilatlanma gerçekleştirilirken diğer taraftan buradaki ve Arap yarımadasındaki gayri müslimlerle iyi ilişkilerin kurulmasına çalışıldı. Kısa zamanda müstakil bir güç haline gelen müslümanlar, müşriklerin tehdit ettiği güvenliklerini ve ekonomik varlıklarını teminat altına alma yolunda önemli bir mesafe kattılar. Tek geçim kaynakları olan kervan ticaretinin Medine'deki müslüman varlığı tarafından engellenmesini hayati bir tehdit olarak değerlendiren Mekke müşrikleriyle hicrî 2 (624) yılında yapılan ve kesin zaferle sonuçlanan Bedir Gazvesi müslümanların Arap yarımadasında büyük bir itibar ve güç kazanmasını sağladı; böylece Hz. Peygamber İslâmiyet'i tebliğ için daha geniş imkânlara kavuştu. Ardından gerek Mekke müşrikleri gerekse antlaşmalarını bozan Medine yahudileriyle yapılan Benî Kaynukâ', Uhud, Benî Nadîr, Benî Mustalik, Hendek ve Benî Kureyza gazveleri ve diğer askerî hareket nihayet Hudeybiye Antlaşması ile sonuçlandı.

6 (628) yılında Mekke'deki müşriklerle imzalanan Hudeybiye Antlaşması İslâm'ın yayılış tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Kur'ân-ı Kerim'de "feth-i mübin"

(apaçık zafer) olarak nitelendirilen bu antlaşma (el-Feth 48/1), o zamana kadar sıradan âsiler gibi görülen müslümanların siyasî kimliklerinin bütün Arabistan kabileleri tarafından kabul edilmesi anlamını taşıyordu. Böylece müslümanlar ve müşrikler birbirlerini daha iyi tanıma imkânı elde ettiler. Bu sayede İslâmiyet Arap yarımadasında hızla yayılmaya başladı. Hudeybiye Antlaşması'ndan Mekke'nin fethine kadar geçen iki yıl zarfında müslüman olanların sayısı o güne kadar on sekiz yıl içinde müslüman olanların sayısını aştı. Bu antlaşma aynı zamanda Hayber'in fethine de zemin hazırladı.

4 (625) yılında Medine'den Hayber'e sürülen Benî Nadîr yahudileri, Suriye ticaret yolunun güvenliği bakımından bir tehdit oluşturdukları gibi çevre kabileleri ve Mekke müşriklerini kışkırtarak Hendek Gazvesi'nin meydana gelmesinde de etkin rol oynamışlardı. Hudeybiye Antlaşması ile, çıkacak herhangi bir müslüman-yahudi savaşında Mekkeliler'in tarafsızlığı sağlanınca Hayber'e sefer düzenlenerek önemli bir tehdit noktası ortadan kaldırıldı (7/628). Hayber'in fethi, gün geçtikçe güçlenen yeni bir devletin habercisi olarak Arap kabileleri üzerinde büyük bir tesir icra etti. Hz. Peygamber aynı yıl Habeş, Bizans, Mısır ve Sâsânî hükümdarları ile Belkâ ve Yemâme hâkimlerine birer elçi göndererek onları İslâm'a davet etti. Daha sonra diğer bölgelere de elçiler gönderildi.

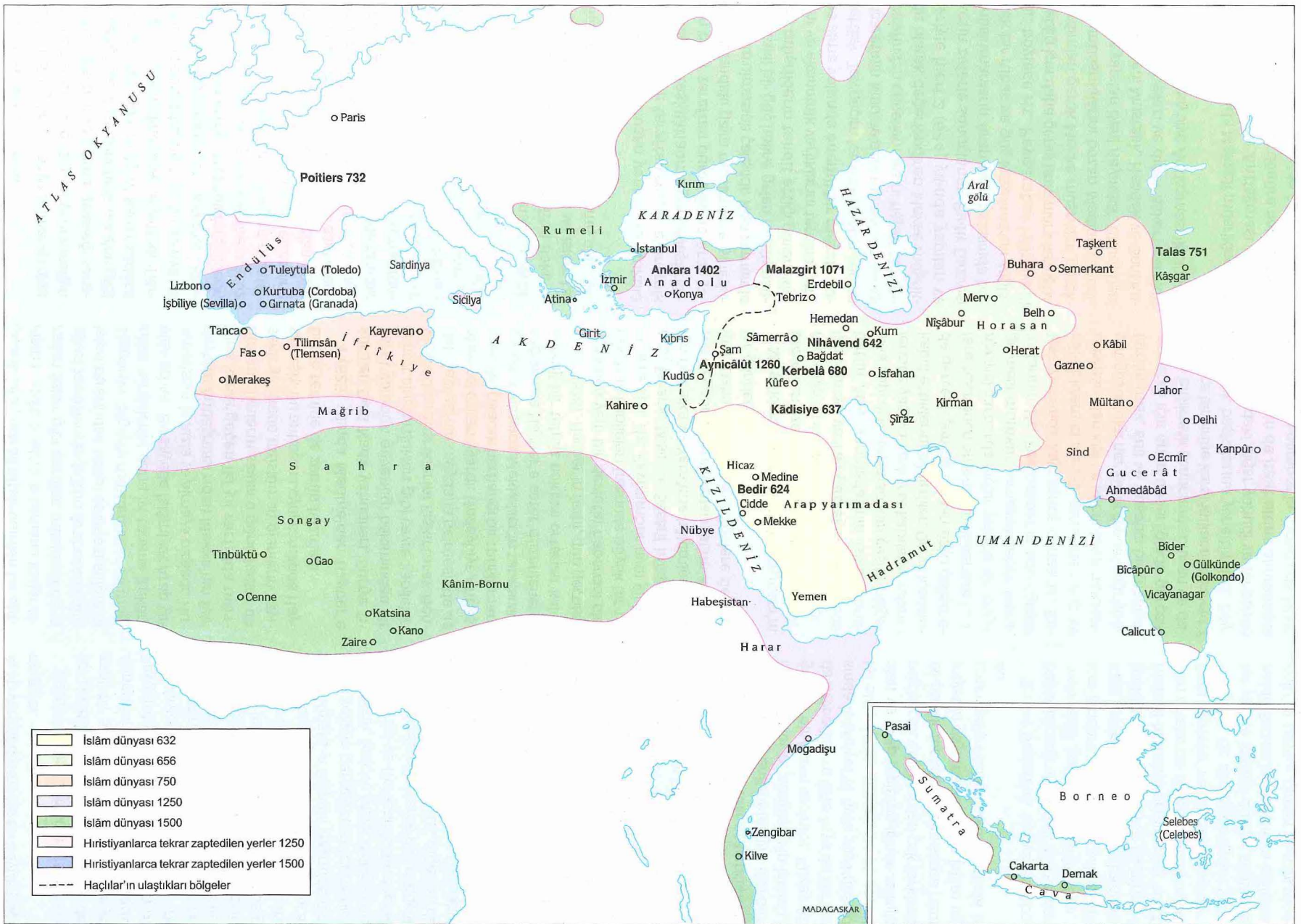
Müşriklerin Hudeybiye Antlaşması'nı bozmaları üzerine gerçekleşen Mekke'nin fethi (8/630) ve hemen ardından vuku bulan Huneyn ve Tâif gazveleri kısa sürede bütün Arap yarımadasının İslâmlaşmasına kapı açtı. Yarımada'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan müşrik kabileler İslâm'ı kabul ettiklerini bildirdiler. On yıl içerisinde gerçekleşen bu olağan üstü gelişmelere tesir eden önemli hususlardan biri, normal şartlarda hiçbir şekilde bir araya gelmesi mümkün olmayan kabile toplumlarının Hz. Peygamber'in liderliğinde kısa zamanda kaynaşmış olmasıdır. Resûl-i Ekrem'in mesajı, birbirine rakip ve düşman olan kişi ve kabilelerin hassasiyet gösterdiği her türlü feodal çağrışım-lardan uzak, âdil ve kuşatıcı bir mahiyet arzettiği için onun önderliğinde gerçekleşen birliktelik sonucunda oluşan ve daha önce birbirine karşı kullanılan kolektif güç artık başkalarını yönettilmişti. Böylece bölgedeki diğer yahudi ve hristiyan kabilelerinin de itaat altına alınmasıyla daha Hz. Peygamber'in sağlığında İslâm

Arap yarımadasındaki en büyük güç haline geldi.

Resûl-i Ekrem'den sonra İslâm'ın yayılışı Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de düzenli bir şekilde devam etti ve en yoğun dönemini Emevîler devrinde yaşadı. Hz. Peygamber'in vefatının ardından bir kısım Arap kabilelerinin başlattığı "ridde" hareketinde Hz. Ebû Bekir'in ortaya koyduğu kararlı tutum müslümanların Arabistan yarımadasında güçlenmesini sağladı ve İslâm, çöküş dönemlerine giren Bizans ve Sâsânî devletlerinin zaafalarını değerlendirerek yeni coğrafyalara yerleşti. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde birçoğu barış yoluyla gerçekleşen fetihlerle Suriye, Filistin, Irak ve Mısır, İfrîkiye (Tunus), Kıbrıs, İran ve Horasan İslâm topraklarına katıldı. Bu bölgelerde halkın büyük kısmı İslâmiyet'i kabul etti, diğerleri de dinî özgürlüğe ve hukukî özerkliğe sahip olarak varlıklarını sürdürdüler.

Yaklaşık bir asır devam eden Emevîler döneminin ilk yılları iç karışıklıkların bastırılarak devlet otoritesinin sağlanmasıyla geçti. Bilhassa I. Velîd devri (705-715) Mâverâünnehir, Sind ve Endülüs'ün (İspanya) İslâm topraklarına katılarak ülke sınırlarının Türkistan'dan Fransa'nın içlerine, Kafkaslar'dan Hindistan'a kadar genişlediği yeni bir fetih hareketine sahne oldu. Müslümanların Batı Avrupa'daki ilerleyişi, Fransa'nın güneyinde Tours ve Poitiers şehirleri arasındaki ovada Franklar'a yenilmeleriyle durduruldu (732). Ömer b. Abdülazîz'in İslâm'ı tebliğe özel bir önem vermesi, Kuzey Afrika'da Berberîler ve Orta Asya'da Türkler arasında İslâmiyet'in hızla yayılmasında etkili oldu. İslâm dünyasının iki ucunda yer alan ve Arap toplumu içinde asimile edilmiş küçük unsurlardan çok farklı olan bu iki büyük topluluk, daha sonra hem İslâmiyet'in yayılmasına hem İslâm uygarlığının gelişmesine büyük katkıda bulundu.

Emevî Devleti'ne son veren Abbâsîler büyük bir coğrafyaya tek merkezden hükmetmenin zorluğuyla karşılaştılar. Nitekim iktidara geldikleri ilk yıllardan başlamak üzere bir yüzyıl içinde batıda ve doğuda bağımsız veya yarı bağımsız birçok mahallî hânedan ortaya çıktı ve IX. yüzyılın ortalarına doğru hilâfetin maddî nüfuzu başşehir ve çevresini aşamaz duruma geldi. Bu dönemde devlet yeni fetihler yerine içeride düzeni sağlamaya yöneldi. Bizans sınırı tahkim edilerek Anadolu'ya zaman zaman akınlar yapıldı. Bi-

zans'la yapılan mücadeleler, daha sonra Suriye ve el-Cezîre'de (Yukarı Mezopotamya) hâkimiyet kuran mahallî hânedanlarla devam etti.

Kuzey Afrika'nın İslâm hâkimiyetine geçmesi VII. yüzyılın son çeyreğinde tamamlanmışken Batı ve Orta Afrika'da İslâmîyet'in yayılışı önce müslüman tüccarlar ve özellikle XI. yüzyılda Murâbîtlar'ın iç bölgelere nüfuzu, tarikatlar ve din âlimlerinin tebliğleriyle uzun bir süreç içinde gerçekleşti. Doğu Afrika'da da bir taraftan kıtanın Kızıldeniz ve Hint Okyanusu sahilleri boyunca kurulan ticarî münasebetler ve bu yörelere çeşitli zamanlarda yapılan göçler, diğer taraftan Mısır'ın fethini (642) müteakip Nil vadisi boyunca girilen fetih hareketleri, ticarî faaliyetler ve yine göçlerle İslâmîyet yayıldı. Bu bölgede de tüccarlar, din âlimleri ve tasavvuf ehlinin tebliğ ve irşadları, yerli hanımlarla evlenip halkla kaynaşmaları Müslümanlığın benimsenmesinde önemli rol oynadı.

Anadolu'nun fethi ve İslâmîyet'in burada yayılışı, XI. yüzyıldan itibaren bilhassa 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türkler'in yoğun bir şekilde göçüyle yeni bir merhale kaydetti. Büyük Selçuklular ve onların maiyetinde Anadolu fethine katılan Türkmen beylerinin Orta ve Doğu Anadolu'da kurdukları Türk devletleri, Anadolu Selçukluları, bu devletin zayıflamasıyla ortaya çıkan Anadolu beylikleri ve nihayet Osmanlılar Anadolu'nun İslâmlaşma sürecini tamamladı. Avrupa'nın batı ucundaki İspanya'da İslâm varlığının yok olmaya yüz tuttuğu bir dönemde doğudan yeni bir fetih hareketi başladı. XIV. yüzyılın ortalarında Rumeli'ye geçen Osmanlılar'ın Balkanlar'daki ilerlemesi düzenli bir şekilde devam etti. 1389'daki Kosova Meydan Savaşı ile Sırbistan Türk hâkimiyetine geçerken 1463'te Bosna, 1521'de Belgrad, 1526'da Budin fethedilerek 1529'da Viyana önlerine ulaşıldı.

Hindistan ve Çin'in Arap dünyası ile İslâm öncesine dayanan ticarî ilişkileri İslâmî dönemde de sürdürdü ve bu ülkeler İslâmîyet'le Arap ve İranlı tüccarlar vasıtasıyla tanıştılar. Emevîler zamanında Sind bölgesinin fethiyle (710-711) başlayan Hindistan'daki İslâmlaşma süreci Gazneliler, Gurlular, Delhi sultanları ve Bâbürlüler'le devam etti. Çin'in önce kıyı bölgelerine ticaret amacıyla gelen müslümanlar yerli kadınlarla evlenerek zamanla buraya yerleştiler ve kurdukları kolonilerle İslâmîyet'in yayılmasında rol oynadılar.

Moğol İmparatorluğu devrinde Çin'in iç bölgelerinde geniş halk kitleleri İslâmîyet'i kabul etti, bilhassa Yüan hânedanı döneminde (1271-1368) bu yayılış önemli bir mesafe katetti.

Endonezya adalarına da Arap, İran ve Hint asıllı tüccarlar vasıtasıyla giren İslâmîyet önce Sumatra ve Cava'nın liman şehirlerinde etkili oldu; bilhassa XIII. yüzyıldan itibaren ticaret, yerli kadınlarla evlilik ve tarikatlar vasıtasıyla hızla yayıldı. Yöneticiler ve yerli halkın toplu ihtidâsıyla devam eden bu süreç içinde sonraki yüzyıllarda bölgede birçok müslüman sultanlık ortaya çıktı.

İslâmîyet'in Amerika kıtasıyla ilk teması, XV. yüzyılın sonlarında Endülüs'te (İspanya) İslâm hâkimiyetinin son bulmasıyla müslümanlara karşı girilen katliam ve yıldırım hareketinden kaçanlar vasıtasıyla olmuş, bunları İspanyol - Portekiz sömürgecilik döneminde kıtaya göç eden işçi ve sanatkarlarla XVII ve özellikle XVIII. yüzyılda Afrika'dan götürülen köleler izlemiştir.

İslâmîyet'in kısa sürede geniş bir coğrafyada yayılarak birbirinden çok farklı inanç ve kültürlerle mensup insanlarca benimsenmesini açıklamak üzere Batılı araştırmacılar tarafından bazı izahlar yapılmıştır: Fethedilen bölgelerde kılıç zoruyla İslâmlaştırma, fethedilen topraklara göç eden müslüman toplulukların etkisi, İslâm hâkimiyetine giren gayri müslimlerin cizye gibi ekonomik yaptırımlardan kurtulma ve idarî mekanizmada kendilerine yer bulma arzuları, İslâm'ın özellikle bazı bölgelerde geleneksel olarak ezilmiş alt tabaka mensuplarına vaad ettiği sosyal eşitlik, adalet ve özgürlük gibi fikirlerin cazibesi (Köse, sy. I [1997], s. 66; ayrıca bk. İSTİMÂLET).

İslâm'ın kılıç zoruyla yayıldığına dair görüş genel bir açıklama olarak bugün artık geçerliliğini kaybetmiştir. Zira tarihte zorla ihtidâ örneklerine rastlanmakla birlikte bunun İslâm'ın yayılış sürecinde kayda değer bir faktör olmadığı anlaşılmıştır (meselâ bk. Lapidus, s. 244; Smart, s. 14; Eaton, s. 9). Önceleri Arap yarımadası ve civarında yahudi ve hristiyanlar aleyhine olan İslâm'ın yayılışının Batı dünyasında XIX. yüzyıla kadar daha çok bu faktörle açıklanması gayretinde geleneksel duyguların (Daniel, s. 244-265) ve sömürgecilik döneminde insanları "aslı inançlarına döndürme" amacıyla hareket eden misyoner faaliyetlerinin etkisi olduğu açıktır. Daha o dönemde muhalif-

leri bulunan bu görüş (meselâ bk. Arnold, s. 49, 265) günümüzde önemini kaybetmiş olduğundan başka faktörler üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bu çerçevede ortaya atılan sosyoekonomik görüşlere göre, Hz. Peygamber'in ve ilk halifelerin karizmatik kişilikleriyle birliği sağlanan bedevî Arap kabileleri yaşadıkları yoğun bir kuraklık döneminde zorunlu olarak verimli bölgeler arayışına yönelmişlerdir. Diğer bir açıklama denemesi de komşu Bizans ve Sâsânî devletlerinin karşılıklı savaşlardan yıpranarak bu yeni güce boyun eğdikleri şeklindedir (Eaton, s. 10). Şüphesiz bu tür yaklaşımlar bir bütünün küçük parçalarını açıklamakta yeterli olabilirse de olgunun tamamını kapsayıcı değildir. Nitekim ne o dönemde Hicaz'da böyle bir kuraklığın yaşandığı delillendirilebilmiş, ne de bu yaklaşımla fetihlerin Bizans ve Sâsânî topraklarından daha öteye gidişi açıklanabilmiştir.

Bu faktörlerin değişik zaman, mekân ve şartlarda münferit olarak veya beraberce etkili olduğu pek çok araştırmada ortaya konulmakla birlikte İslâmîyet'in farklı din, dil, ırk, kültür ve sosyal gruba mensup insanlar arasında böylesine geniş çaplı bir dönüşümü sağlamasını genel anlamda geçerli bir sebebe bağlamak mümkün değildir. Özellikle ilk fetihlerin kısa sürede başarıya ulaşması, bunu gerçekleştiren siyasî ve askerî gücün kendi maddî ve mânevî dinamikleri kadar fethedilen topraklardaki dinî, siyasî ve içtimâî şartlarla da yakından ilgilidir. Gerek Irak, Suriye ve Mısır gerekse Kuzey Afrika ve İspanya'da yerli halk fetihler sırasında geniş ölçüde tarafsız kalmış ve fâtihter ciddi bir engelle karşılaşmamıştır. Bu bölgelerde devletin ve hâkim dinî mezhebi temsil eden kilisenin iktisadî ve dinî baskısı altındaki halk müslümanları kendi bağımsızlıklarına engel görmemiştir. Anadolu'da da Ortodokslar dışındaki hristiyan ahalî Türkler'in gelişini Bizans'ın cezalandırılması olarak kabul etmiş ve kendilerine karşı bir düşmanlık beslememiştir.

İslâm'ın doğduğu coğrafyada dikkati çeken tablo kabile kültürü içinde bulunan, putperest bir inanç sistemine sahip, çoğu göçebe toplulukların kazanılması sürecidir. Bunu, yakın coğrafyalarda aslında tek tanrı inancı taşıyan, kısmen şehirleşmiş toplulukların İslâmlaşması takip etmiştir. İslâm'ın kendi coğrafyasındaki Arap putperestlere karşı tavrında, yeni teşekkül eden dinî-siyasî toplum ve medeniyetin yerleşmesinin önündeki en-

İslâm dünyası ve Batı hâkimiyeti (1500-1920)

gellerin ortadan kaldırılması için İslâm-laşmada belli ölçüde güç kullanımı bir gereklilik olarak görülürken diğer gayri müslim topluluklara karşı tavrında, İslâm'ı kabul etmemeleri durumunda getirilen zimmî statüsü ile daha çok o günkü milletlerarası şartlarda barışı sağlamanın etkili ve kalıcı aracı olarak siyasi hâkimiyetin tanınması öncelikli hedef olmuştur. Ancak zimmîlerin kısa zamanda ihtidânın kendilerine sağlayacağı avantajları farketmesi beraberinde İslâmlaşma'yı da gündeme getirmiş olmalıdır. Yeni ve yüksek bir medeniyete kurucuları ve sahipleriyle aynı şartlarda ortak olmak, kendi feodal yapıları içinde ezilen insanlar ya da imtiyazlarını kaybeden aristokratlar, askerler, tüccarlar için göz ardı edilemeyecek bir teşvik unsurudur. Ayrıca İslâm'ın vahye dayanan daha önceki dinleri aslî yapıları içinde kabul ederek onları tamamlayıcı bir perspektif sunması, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi din mensuplarının ihtidâlarını kolaylaştıran bir başka unsurdur. Bu noktada üzerinde durulması gereken bir husus da bilhassa Bizans ve Sâsânî medeniyetlerinden sonra Ortadoğu ve Yakındoğu'da yükselen bir medeniyet olarak İslâm'ın ilim, sanat, kültür, ekonomik ve sosyal imkânlar bakımından örnek ve emsalsiz bir cazibe merkezi meydana getirmiş olmasıdır. Coğrafi konum olarak Asya, Avrupa ve Afrika milletleri için kolay ulaşılabilir olan bu cazibenin tesis ettiği şehir medeniyetiyle en temel insanî ihtiyaçlar olan güvenlik ve bir hayat standardı sağlaması açısından da olumsuz şartlarda yaşayan bazı komşu topluluklara hitap etmiş olması tabiidir. Diğer taraftan İslâmlaşma'nın pek çok bölgede gerçekleştirdiği değişiklik ve yeni kültürel kimlik sosyolojik gelişmeyi de hızlandırmıştır. Meselâ Uzakdoğu ve Afrika'nın bazı bölgelerinde insanlar tek tanrı inancını büyük oranda ilk defa İslâm'la tanıdıkları gibi yine ilk defa kabileden devlet olma aşamasına geçmişlerdir. Zira İslâm'ın tabii farklılıkları önemsizleştirerek iman merkezli toplumsal kardeşliği hedefleyen mesajı kısa sürede göçebelik, kabile hayatı, coğrafya ve etnik yapı gibi faktörlerle ya da inanç farklılığı gibi sebeplerle parçalanmış durumdaki insan topluluklarını birleştirip yeni ve dinamik bir güç olarak ortaya çıkarmalarını sağlamıştır.

"İnsanların dininin sultanlarının dini" olduğu geleneksel toplumalarda kral, kabile reisi ve idarecilerin ihtidâsı ardından

toplu İslâmlaşma'yı getirmiştir. Bunda zaman zaman siyasi, ekonomik ve sosyal mülâhazalar rol oynamışsa da toplu ihtidâlar devlet eliyle ve zorla olmamıştır. Meselâ Hint yarımadasında müslüman nüfusun coğrafi dağılışı, müslümanların siyasi nüfuzu ile İslâm'ın benimsenmesi arasında ters bir orantı bulunduğunu göstermektedir. Zira İslâm'ın Hint yarımadasına girmesi fetihlerle olmasına rağmen yayılışı daha çok müslüman hâkimiyet alanlarının dışındaki komşu bölgelerde gerçekleşmiştir. Özellikle Güney Hindistan'da dikkat çeken bu durum siyasi, sosyal ve ekonomik faktörlerden ziyade tasavvufun rolüne işaret etmektedir.

Orta, Batı ve Güney Afrika ile Uzakdoğu'daki İslâmlaşma'da da ferdî irşad ve tebliğ, ticarî ilişkiler ve tasavvuf rol oynamıştır. Bu yerlerde ayrıca sömürgeci devletlere ve misyonerlik faaliyetlerine karşı oluşan reaksiyon İslâmlaşma'yı daha da teşvik etmiştir. XI-XIV. yüzyıllar arasında Karahıtaaylar'la Hârizmşahlar arasındaki mücadeleler ve Moğol istilâsı sebebiyle göç eden ve yerli halka sayıca üstünlük sağlayan Türk nüfusun Anadolu'nun İslâmlaşma'sındaki rolü de bu göçle gelen çok sayıda âlim ve mutasavvıfın katkısından soyutlanamaz. Tasavvuf hareketi, XV. yüzyıldan itibaren Rumeli ve Balkanlar'daki ihtidâ ve fetihlerde de dikkate değer bir etkinlik göstermiştir.

İslâm'ın yayılışında değişik faktörler rol oynamakla birlikte onun kalıcı ve yerli hale gelmesinde etkili olan en önemli unsur şüphesiz mesajının muhataplarında gerçekleştirdiği değişimdir. Kendine has bir inanç ve değerler sistemi, dünya ve âhîret görüşü ile yeni bir insan tipi ve kimlik oluşturan dinin cazibesi daima sürekliliğini korumuştur. Bu durum, şartların değiştiği zamanlarda bile toplu irtidadların bulunmadığı veya İslâm'ın bir defa girdiği topraklardan (Batı ve Doğu Avrupa örneklerinde olduğu gibi) ancak güç kullanılarak çıkarılabildiği gibi gerçeklerden de anlaşılmaktadır. Batılı araştırmacıların İslâm'ın yayılışıyla ilgili olarak daha çok birtakım ekonomik ve sosyal faktörlere vurgu yapmaları, belirli ölçüde tarihî gerçekliğe tekabül etse bile bu İslâm'ın din olma keyfiyetini göz önüne almayan bir yaklaşımdır. Halbuki farklı mekân, zaman ve şartlarda gerçekleşen İslâmlaşma sürecinde bizzat İslâm'ın din olarak mahiyetinin metafizik bir olgu sayılarak dikkate alınmaması, ihtidâların dinî ve ruhî bir

değişim ve dönüşüme yol açmadığı gibi sonuçlara da götürür. İslâmiyet'in daha önceki semavî dinleri tasdik edici ve bütünleyici özelliği, insan-Allah ilişkisinin aracsız ve sade oluşu, inancın ahlâkî ve sosyal yansımaları, insanların eşitlik ve özgürlüğüne yaptığı vurgu, dine girişin formalitesiz oluşu ve insanın yeryüzündeki varlığını anlamlandırmasında sunduğu kılavuzluk, kişilerin bu dini benimsemesinin en etkili unsurları olarak değerlendirilmelidir. Bu inanca bağlananların kazandığı metafizik şuur ve bilinçlenmenin sağladığı güven duygusunun insanın iç dünyasında oluşturduğu huzur ve sükûn hayata daha yüksek anlamlar yükleyerek bütün devirlerde cazibesini korumuştur. Bu husus aynı zamanda, ihtidânın günümüzde de Afrika'dan modern Batı'ya kadar birçok toplumda bütün canlılığı ile yaşanmakta olmasını açıklamaktadır (ayrıca bk. İHTİDÂ).

BİBLİYOGRAFYA :

- Buhârî, "İlim", 45, "Cihâd", 15, "Tevhîd", 28; Müslim, "İmâre", 149-151; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 321; T. W. Arnold, *The Preaching of Islam*, London 1913; M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago-London 1974, I-III; M. Rogers, *The Spread of Islam*, Oxford 1976; R. W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Massachusetts 1979; *Conversion to Islam* (ed. N. Levtzion), New York 1979; N. Daniel, *Islam and the West: The Making of an Image*, Edinburgh 1980, s. 244-265; F. M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982; a. mlf., "Fetih", *DİA*, XII, 467-470; Ebûlfaiz İzzetî, *İslâmın Yayılış Tarihine Giriş* (trc. Cahit Koytak), İstanbul 1984; I. M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge 1989; Ali Murat Daryal, *İslâm'ın Doğuş ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açardan Tahlili*, İstanbul 1989; M. A. Shaban, *Islamic History*, Cambridge 1990, I-II; M. Fethullah ez-Ziyâdî, *İntişâr-ı l-İslâm ve mevkûf-ı l-müşteşrikiye minh*, Beyrut 1411/1990; N. Smart, *The Religious Experience*, New York 1991, s. 14, 412, 413; R. M. Eaton, "Islamic History as Global History", *Islamic and European History* (ed. M. Ados), Philadelphia 1993, s. 1-37; P. Crone, "The Rise of Islam in the World", *Cambridge Illustrated Islamic World* (ed. F. Robinson), Cambridge 1996, s. 2-31; R. Irwin, "The Emergence of Islamic World System, 1000-1500", *a.e.*, s. 32-61; Mustafa Baş, *İslâm'ın Doğuş Döneminde Hicaz Bölgesinde Yahudilik ve Hristiyanlık*, Ankara 1999, s. 90-101, 155-159; *The Spread of Islam* (ed. C. Swisher), San Diego 1999; Z. H. Zaidi, "Conversion to Islam in South Asia: Problems in Analysis", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, VI/1, Herndon 1989, s. 93-118; Ali Köse, "The Assessment of Various Factors in the Spread of Islam During the Medieval Period", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1997, s. 65-89; J. Jomier, "İslâm", *EP* (İng.), IV, 174-175.

